

УДК 811.161.3:81'38

UDC 811.161.3:81'38

ЭКСПЛИКАЦЫЯ СЭНСАВЫХ АПАЗІЦЫЙ У ПАЭТЫЧНЫМ ДЫСКУРСЕ УЛАДЗІМІРА ЖЫЛКІ

EXPLICATION OF SENSE OPPOSITIONS IN THE POETIC DISCOURSE OF ULADZIMIR ZHILKA

Т. Я. Старасценка,

кандыдат філалагічных навук, дацэнт
кафедры мовазнаўства і лінгвадыдактыкі
Беларускага дзяржаўнага педагагічнага
ўніверсітэта імя Максіма Танка

T. Starascienka,

PhD in Philology, Associate Professor of the Department
of Linguistics and Linguodidactics of Belarusian State
Pedagogical University named
after Maxim Tank

Паступіў у рэдакцыю 13.05.19.

Received on 13.05.19.

У артыкуле на матэрыяле паэтычнага дыскурсу Уладзіміра Жылкі (пачатак XX стагоддзя) разглядаецца функцыянаванне кампазіцыйна-моўнага прыёму кантрасту на парадыгматычным узроўні з улікам характэрных для паэтычнай структуры эфектаў супастаўлення і супрацьпастаўлення. Выяўлены і прааналізаваны дамінантныя сэнсавыя апазіцыі «мінулае – будучае» з аўтарскімі інварыянтамі «мінулае – цяперашняе», «цяперашняе – будучае», а таксама «жыццё – смерць» з інварыянтам «дзень – ноч». Даказана адметнасць моўнай рэпрэзентацыі сэнсавых апазіцый, якая адлюстроўвае спецыфіку ідыястылю У. Жылкі.

Ключавыя словы: паэтычны дыскурс, апазіцыя, кантраст, паралелізм, фрагмент, тэматычная лінія, сіметрыя.

Based on the material of the poetic discourse by Vladimir Zhilka (the beginning of the 20th century) the article examines the functioning of the composition-language reception of contrast on a paradigmatic level, taking into account the effects of juxtaposition and opposition typical of the poetic structure. The dominant semantic oppositions "past-future" with author's invariants "past-present", "present-future", and "life-death" with invariant "day-night" are revealed and analyzed. The peculiarity of language representation of semantic oppositions is proved, which demonstrates the specifics of the individual style of V. Zhilka.

Keywords: poetic discourse, opposition, contrast, parallelism, fragment, thematic line, symmetry.

У беларускім паэтычным дыскурсе пачатку XX стагоддзя кампазіцыйна-моўны прыём кантрасту рэалізуецца не на ўзроўні лінейнага размяшчэння моўных адзінак, а на парадыгматычным узроўні, праз пэўныя тэкставыя сегменты. У выніку такога падыходу эфект супастаўлення і супрацьпастаўлення набывае разнастайныя формы эксплікацыі: «нормы паэтычнай мовы валодаюць значна большай гнуткасцю, менш выражанай імператывнасцю, чым нормы практычнай мовы» [1, с. 64]. Паэтычная семантыка верша знаходзіць цесную сувязь з граматыкай «у асаблівасцях функцыянавання граматычных катэгорый (род, лік, асоба), у характары ўжывання лексіка-граматычных груп – часцін мовы, за якімі стаяць катэгорыі пазнання (суб'ект, дзеянне, якасць, стан і інш.) і функцыі якіх звязаны з пазнавальнай пазіцыяй паэтычнага "я"» [2, с. 103]. Неабходна памятаць, што, «нягледзячы на крэатыўнасць і арыгінальнасць, паэтычная мова заўсёды падпарадкоўваецца дакладным кагнітыўным рамкам» [3, с. 107]. У пазнанні паэзіі асаблівае значэнне набывае закон адзінства і цеснаты паэтычнага радка, пры якім «перагрупіроўваюцца падзел і сувязі сінтактыка-семантычныя» [4, с. 48]. Дзеянне гэтага закону, як лічыць Т. І. Сільман, распаўсюджваецца і на кампазіцыю ўсяго верша. Узгадваючы формулу Ю. М. Тынянава аб цеснаце вершаванага рада, даследчыца разглядае эмпірычную і абагульняльную часткі ўсяго верша як вялікую праграму, якая «імкнецца да ажыццяўлення ў самых жорсткіх рамках мінімуму тэкставай прасторы» [5, с. 7].

У дыскурсе Уладзіміра Жылкі дамінантная сэнсавая апазіцыя «мінулае – будучае» эксплікуецца аўтарскімі інварыянтамі «мінулае – цяперашняе», «цяперашняе – будучае», прычым імперфектныя і перфектныя формы актыўна падпарадкоўваюць сабе цяперашні час, што садзейнічае стварэнню экспрэсіўнай семы 'пастаянства шчасця': *А цяпер, калі шукаю / Праўды, шчасця для людцоў, / Ці не тое ж дзіцянё я, / Што лавіла матыліў?* («Матылі»); *Але збег і загінуй, як мара, той час: / Пагубляў я ўсе радасці год маладых / І жыццё, і сябе праклінаю не раз... / А цяпер, як у небе пас зор залатых, / На шляху маім свеціць той час* («Я кахаў»).

Мінулае асабліва дарагое для лірычнага героя, бо ў ім прысутнічае сема 'каханне'. У вершы «Зацвілі твае вочы між тлуму...» рэляцыйная пара «я – ты» вербалізуецца ў граматыка-лексічных канструкцыях праз тэму прэдыката шчаслівага мінулага ў перфектных дзеясловах: *зацвілі твае вочы; збудзіліся згадкі; нагадалася казка*. Апазіцыя актыў / пасіў выражае ўнутраны стан лірычнага героя, які жыве мроямі і ўспамінамі пра мінулае са шчаслівымі хвілінамі кахання, праз чаргаванне актыўных і пасіўных сінтаксічных канструкцый, што праяўляецца ў вар'іраванні парадку слоў: *Нагадалася даўня казка... / Збаіў нехта дарэшты яе. / Але з попелу дзён вволай ласкай / Пах мінуўшыны мілай ўстае*. Рэляцыйная пара «я – ты» таксама пазбаўлена актыўнасці, займеннікі выражаюць прыналежнасць: *твае вочы; твой стан; маё пачуццё*. Каханне – гэта толькі няўлоўная мара, таму звяза-

ны з ёй кампанент апазіцыі *святло душы* мае рэтра-спектыўны характар, уключаючы рэпрэзентанты *блакітная даль; даўня казка; кволай ласкай пах мінуушчыны мілай устае; далікатны настрой; вя-сёлка; як вясенняе ранне без суму*, якія кантрастуюць з вербалізатарамі кампанента апазіцыі *цёмра душы* як цяперашняга стану лірычнага героя *хмарнасьць; пануры твар; попел дзён*. Разуменне каханья як хуткапыннага і амаль няўлоўнага шчасця эксплікуецца значэннем прыналежнасці *тваё пісьмо, твой аблік* у вершы «Тваё пісьмо...». Нанізванне злучніка і ў паралельных сінтаксічных канструкцыях і паўтор параўнальнага злучніка *нібы* актуалізуе апазіцыю *рэальнасць / ірэальнасць*. Паралелізм канструкцый мяняе семантыку надзеі на няўпэўненасць і сумнеў: *І радасць светлая з радкоў цячэ / І абнаўлення чары ў сэрца сее... / Нібы не ўсё загублена яшчэ, / Нібы магчымы йшчэ надзеі*. У апазіцыі *мінулае / цяперашняе*, звязанай з парай «я – ты», прысутнічае розная танальнасць праз аспектуальныя значэнні прэдыкатыўных радоў (верш «Нягоды твой не змяняць крок...»). У вобразе каханай «ты» функцыянальны змест перарывістасці ўзмацняецца якаснай ацэнкай: *І ты пяшчотная ўсё тая ж, / І радасці жыцця ў вянок, / Як і калісьці, завіваеш*. Экспрэсія радасці «ты» кантрастуе з прыгнечанасцю вобраза «я»: *Я ж лёсу не асіліў жудзь / І небыцця спужаўся плыімы*. Аспектуальна-тэмпаральная апазіцыя не здымаецца семантыкай абагульненага «мы», якая ўключае сему пасіўнасці індывідуальнага *снім (мы толькі снім аб шчасці)* і ростані інфінітываў *абарвацца і прапасці (звініць дачасны рады смех, каб абарвацца і прапасці)*.

Апазіцыя *цяперашняе / будучае* адмаўляе каханне ў будучым праз адмоўныя структуры з футуральнай семантыкай імператываў і індывідуальнага *Не трывож мае самоты, / Не збуджай пазбытых мук: / Не адкрыю я вароты / На твой позні слабы стук* («Не трывож мае самоты...»). Вобраз нежаданага каханья актуалізуецца рэляцыйнай структурай з аб'ектнымі адносінамі гентыўу *самоты, мук* пры пераходных дзеясловах з адмоўным *не*. Вобраз каханья кантрастуе ў вершы з вобразам свабоднага, незалежнага жыцця вербалізаванага аказываюцца назоўніка пры пераходным ацвяняльным дзеяслове: *Там, дзе веер свішна, хвошча, / Я аселішча знайшоў*. Граматычная катэгорыя склону ўзмацняе сэнсавы кантраст: гентыў з семантыкай пасіўнасці саступае месца актыўным канструкцыям з аказываюцца: *І даведайся: салодка / Закаханасці палон / Замяніць на бун лаводку, / На віхур свавольны звон*. У вобразе мадэлююцца эмацыянальны свет лірычнага героя, для якога дух барацьбы і перамог становіцца вызначальным у імкненні да шчасця. Кампанент *цяперашняе* апазіцыі *цяперашняе / будучае* ўключае рэляцыйную пару «я – ты» (верш «Крыху ўзрушаны і рады...») з актыўнасцю суб'екта *ты* ў адносінах да аб'екта *я*. Суб'ектна-аб'ектныя адносіны мадэлююць «светлы лёс каханья» праз дынаміку ацвяняльных дзеясловаў: *І цвітуць твае пагляды / І ўва мне і нада мной...; Ты варожыш, ты чаруеш, / О чароўная, бы світ*. У наступнай страфе верша суб'ект і аб'ект аб'ядноўваюцца ў агульным «мы», якое выконвае граматычную ролю і дзейніка, і дапаўнення,

імплікуючы ўсеабдымнасць пачуцця цяперашняга пастаяннага: *Уступаем у светлы пас мы, – / З намі, з намі светлы лёс. / З намі кволасць, з намі казкі, / Летуценняў лёгкі лёт. / Пацалункаў плюскат, ласкі – / Усё ў адзіны карагод*. Паралелізм канструкцый і фанетычная тоеснасць *ле-лё* (летуценні, лёс, лёгкі лёт) пацвярджае лексічнае падабенства несуднасных у моўнай сістэме лексем. Субстантыўная метафара *карагод* актывізуе супрацьпастаўленне часткі і цэлага, у якім часткі, імплікуючы свет мрояў і летуценняў, выяўляюць пасіўнасць пары «я – ты». Сутнасць метафары з кагнітыўнага пункту гледжання «заклучаецца ў тым, што яна дапамагае асацыятыўнай імплікацыі аднаго пазнавальнага модуля канструяваць мадэль новага аб'екта» [6, с. 228]. Пасіўнасць пары «я – ты» яшчэ больш узрастае ў апошняй страфе верша, калі «мы» распадаецца на «я» і «ты». Роля суб'екта пераходзіць да «я» лірычнага героя, унутраны свет якога рэпрэзентуюць дзеясловы будучага часу *не скажу адыду*. Апазіцыя *цяперашняе / будучае*, заснаваная на лексічным кантрасце *каханне / холад*, імплікуе супярэчлівы ўнутраны стан лірычнага героя, які ў цяперашнім толькі захапляецца пачуццём, а ў будучым адчувае сваю адзіноту як чужэзнае. У вершы «Ночка марозная...» апазіцыя *цяперашняе / будучае* пераакцэнтаўвае мастацкую значнасць вобраза будучага, звязанага з ацвяняльнымі футуральнымі індывідуальнымі вобразамі лірычнага героя «я»: *прыйду, стукну, увайду*. Як і ва ўсёй інтымнай лірыцы У. Жылкі, лірычны герой і ў гэтым вершы пазбаўлены актыўнай жыццёвай пазіцыі, яго натуральны стан – у падпарадкаванні. Лексічная апазіцыя *гордая, смелая / ціхмяны* актуалізуе будучы час як увасабленне мары лірычнага героя пазбаўіцца «глухой ночы» душы.

Апазіцыя *мінулае / будучае* нейтралізуецца семай «пастаянства» ў вершы «Твае блакітнасці нязменны...» праз прэдыкат *нязменны: Твае блакітнасці нязменны, / Нязменна хараство тваё*. Суб'ект *блакітнасці* выражаны аграматычнай множналікавай формай, набывае сэнсавую значнасць ідэалу каханай, вобраз якой супрацьпастаўлены лірычнаму герою. Пры дыстантным вар'іраванні парадку слоў узнікае парушэнне сінтаксічнай сіметрыі, якое такім чынам вербалізуе недасканаласць духоўнага свету. Лексічная апазіцыя *хараство / распуснасць* падкрэслівае кантраст паміж «я» і «ты». Складнікі свету «я» вербалізаваны негатыўнымі па сутнасці паняццямі: *карчомны чад; і нецвярозы, і распусны*. Уключэнне ў недасканалы духоўны свет памяці пра ідэал каханья, падкрэсленае супастаўленнем неаднародных лексем, імплікуе сему імкнення да ўнутранай гармоніі: *Мільгене праз хмельныя туманы / Жыцця разбаенага сказ, – / І моладасць, і сны, і раны, / І любы, любы твой абраз*. Цяперашняе пастаяннае вобраза каханай «ты» ўносіць станоўчую дынаміку ў перфектныя формы «я».

Найбольш натуральнае размяшчэнне часавых планаў і вынікае на яго аснове абагульненне характэрна для адлюстравання вобраза Бацькаўшчыны ў вершы «Дзед». Сіметрычныя экскурсы ў мінулае і будучае праектуюцца з пунктам адліку ў цяперашнім. У першай тэматычнай лініі (ТЛ) семантычную значнасць набывае вобраз дзеда як

увасабленне мінулага, у наступнай – вобразы сына і ўнука як увасабленне цяперашняга, якія сэнсава перасякаюцца з вобразам дзеда, уключаючы сему 'працяг жыцця'. Вывад часовага аспекту мінулага плаўна перацякае ў цяперашняе, зліваецца з ім: *Меў сілу непамерну, / Здаровы быў, як мур, / Таму так жыва, з песняй / Арэ сын родны шнур*. План будучага мае абагульняльную выснову мары пра свабоду, якая кантрастуе з рэтраспектыўным планам верша, эксплікаваным прагмемай адмоўнаацэначнай канатацыі *гора, слоты, прыгон, бяда*. Акцыянальная семантыка прэзенса сярэдняга фрагмента верша ўзмацняе значэнне фізічнай і духоўнай велічы, што становіцца ўмовай фарміравання перспектывага фону з семай 'свабода': *Таму так – шчыры ў працы – / Будзе край унук, / Дважны і бяспрашны, / Не пакладае рук*. Ва ўсечанай мадэлі *цяперашняе / будучае* верша «Мы любім даўнія паданні...» цяперашні пастаянны з'яўляецца дамінантным, які «кіруе астатнімі кампанентамі» [7, с. 119], у прыватнасці ўключаючы ў сябе будучы: *Не відна ўшчэ ў завірсе, / Куды ляжыць ягоны шлях, / Але дух творчы Беларусі / Жыве й змагае долі жах*. Няўлоўны пераход ад цяперашняга да будучага, адлюстраваны ў змене парадку слоў, узмацняе экспрэсію вобраза свабоднай і шчаслівай Бацькаўшчыны. Пры характарыстыцы часавых апазіцый роднага краю У. Жылкі не супрацьпастаўляе цяперашняга і прошлага, цяперашняга і будучага, а выводзіць план прэзенса як заканамерны вынік мінулага, футуральны план – як вынік цяперашняга. Узнікае сімвалічна актуалізаванае філасофскае абагульненне з семай пазачасавасці. Беларусь уключана ў тэмпаральную прастору з рэалізацыяй экспрэсіўнага патэнцыялу кантрасных значэнняў слова на ўзроўні яго парадыгматычных сувязей. Так, у вершы «Беларусь» граматычны паралелізм чатырох фрагментаў з тэма-рэматычнай рэалізацыяй градацыяна вылучае значнасць Беларусі: *Беларусь – гэта гук, слова, дзея. / Інтрыяктыўны фон замяняецца знешнім аб'ектыўным з лексічнай эксплікацыяй кантрасу: *край вялікіх дум, і людзей, / І бяздольна схіліўшыся хат, / Дзе нядоля і гора спрадвек / І бяднота сярмяжных жывуць, / Крыўда дзе, паняверка і здзек / Кракэй макавай ярка цвітуць*. Творны параўнальны супрацьпастаўлення павялічвае аб'ём канатацыўных значэнняў метафарычнага дзеяслова *цвітуць* з семай 'няшчасце'.*

ЛІТАРАТУРА

1. Гін, Я. І. Поэтика грамматического рода / Я. И. Гин. – Петрозаводск : КГПИ, 1992. – 168 с.
2. Очерки истории языка русской поэзии XX века: Грамматические категории. Синтаксис текста. – М. : Наука, 1993. – 240 с.
3. *Popova, Y. B. Stories, meaning, and experience / Y. B. Popova. – New York ; London : Routledge, 2015. – IX, 200 p.*
4. *Тынянов, Ю. Н. Проблема стихотворного языка / Ю. Н. Тынянов. – Изд. стереотип. – М. : КомКнига, 2018. – 176 с.*
5. *Сильман, Т. И. Заметки о лирике / Т. И. Сильман. – Л. : Сов. писатель, 1977. – 223 с.*
6. *Kiklewicz, A. Język – komunikacja – wiedza / A. Kiklewicz. – Мінск : Права і эканоміка, 2006. – 399 s.*
7. *Якобсон, Р. О. Язык и бессознательное : Переводы / Р. О. Якобсон. – М. : Гнозис, 1996. – 248 с.*
8. *Urbanova, L. On expressing meaning in English conversation. Semantic indeterminacy / L. Urbanova. – Brno : Mazarykova univerzita, 2003. – 121 s.*

У радзе думы – людзі – хаты прынцып супастаўленасці розных па значэнні лексем мадэлюе кантраснасць: багацце духоўнага свету – беднасць фізічнага існавання.

Апазіцыя «жыццё – смерць» у паэтычным дыскурсе У. Жылкі імплікуе суб'ектыўна-мадальныя семы: жыццё – 'прыкрае існаванне', смерць – 'пазбаўленне ад пакут'. Смерць у значэнні праявы вечнасці выступае сінонімам, а не антонімам жыцця. Адмаўленне жыцця эксплікуецца на сінтаксічным узроўні з выяўленнем асацыяцый як вынікам сістэмных адносін вертыкальнага кантэксту: *Ляпей жабрачы лёс, / У рукі кій, за плечы торба... Але не лёс раба / З бязволля ўласнага й бяспілля* («Ляпей жабрачы лёс...»); *Усе мы страчаныя, / Нібы ў траве сляды... Рабы прыгнечаныя / Леўць-леўць мы жывямо... Вятры над комінамі / Не нагадаюць нас* («Усе мы страчаныя...»). Індывідуальна-аўтарскім інварыянтам апазіцыі «жыццё – смерць» У. Жылкі з'яўляецца «дзень – ноч» (верш «Дзень і ноч»). У творы вылучаюцца дзве ТЛ з адносінамі перасячэння. Першая ТЛ з адваротным парадкам слоў эксплікуе супярэчлівы, неаднастайны вобраз дня з кантраснай семантыкай знешняга і ўнутранага, маркіраванай, з аднаго боку, месным вобразным станючай канатацыяй, з другога – пеярэтывам жартовага: *У раскошы пераможнай дня, / У святле і яснасці ўрачыстай, / У яго апраццы залацістай – / Жартокая харашыня*. Другая ТЛ актуалізуе вобраз ночы: *Другога свету б'ецца сэрца / І тайна бытавання там*. Цяперашняе пастаяннае здымае апазіцыю жыццё / смерць у адзіным прыстойным паняцці быцця. Лексемы жыццё і смерць, такім чынам, у дыскурсе У. Жылкі не складаюць асновы кантрасу, паэт супрацьпастаўляе толькі дзве іпастасі жыцця: адна з іх годная, другая – прыгнечана-рабская. У выніку «семантычная няпэўнасць здымаецца кантэкстам пры выкарыстанні асаблівасцей усіх моўных узроўняў у сукупнасці» [8, с. 83].

Такім чынам, у паэтычным дыскурсе У. Жылкі сэнсавыя апазіцыі рэалізуюцца праз адметныя, часам нечаканыя, рэпрэзентанты, што садзейнічае актывізацыі эфекту падманутага чакання і адпаведна – сутворчасці паміж пісьменнікам і чытачом. У эксплікацыі сэнсу ўдзельнічаюць адзінкі ўсіх моўных узроўняў, якія арганізуюць паэтычны тэкст як спецыфічную камунікатыўную прастору, звязаную з паняццем другаснай структуры.

REFERENCES

1. *Gin, Ya. I. Poetika grammaticheskogo roda / Ya. I. Gin. – Petrozavodsk : KGPI, 1992. – 168 s.*
2. *Ocherki istorii yazyka russkoj poezii XX veka: Grammaticheskie kategorii. Sintaksis teksta. – M. : Nauka, 1993. – 240 s.*
3. *Popova, Y. B. Stories, meaning, and experience / Y. B. Popova. – New York ; London : Routledge, 2015. – IX, 200 p.*
4. *Tynyanov, Yu. N. Problema stihotvornogo yazyka / Yu. N. Tynyanov. – Izd. stereotip. – M. : KomKniga, 2018. – 176 s.*
5. *Sil'man, T. I. Zametki o lirike / T. I. Sil'man. – L. : Sov. pisatel', 1977. – 223 s.*
6. *Kiklewicz, A. Język – komunikacja – wiedza / A. Kiklewicz. – Мінск : Права і эканоміка, 2006. – 399 s.*
7. *Yakobson, R. O. Yazyk i bessoznatel'noe : Perevody / R. O. Yakobson. – M. : Gnozis, 1996. – 248 s.*
8. *Urbanova, L. On expressing meaning in English conversation. Semantic indeterminacy / L. Urbanova. – Brno : Mazarykova univerzita, 2003. – 121 s.*